

Seres Attila – Egry Gábor

Magyar levéltári források
az 1930. évi romániai
népszámlálás nemzetiségi
adatsorainak értékeléséhez

**MAGYAR LEVÉLTÁRI FORRÁSOK
AZ 1930. ÉVI ROMÁNIAI NÉPSZÁMLÁLÁS
NEMZETISÉGI ADATSORAINAK ÉRTÉKELÉSÉHEZ**

MAGYAR LEVÉLTÁRI FORRÁSOK AZ 1930. ÉVI ROMÁNIAI NÉPSZÁMLÁLÁS NEMZETISÉGI ADATSORAINAK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

Az iratokat gyűjtötte és válogatta:

SERES Attila

A bevezető tanulmányt és a lábjegyzeteket írta,
a mutatókat készítette:

SERES Attila – EGRY Gábor

Szerkesztette:

SERES ATTILA

NEMZETI
KISEBBSÉGGUTATÓ
INTÉZET

KRITERION

Kolozsvár, 2011

Cím: *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez*

Szerzők: Seres Attila – Egry Gábor

Szerkesztő: Seres Attila

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Kriterion Könyvkiadó

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
EGRY GÁBOR

Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez /
Egry Gábor, Seres Attila. - Cluj-Napoca : Editura Institutului
pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale :
Kriterion, 2011

Bibliogr.

ISBN 978-606-92744-8-4

ISBN 978-973-26-1040-4

I. Seres, Attila

314(498)''1930''

Sorozatszerkesztők: Horváth István, Jakab Albert Zsolt

Lektor: Varga E. Árpád

Korrektúra: Demeter Zsuzsa, Papp Attila Zsolt

Borítóterv és tipográfia: Könczey Elemér

Számítógépes tördelés: Sütő Ferenc

Nyomda: IDEA és GLORIA, Kolozsvár

© Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale

A kötet kézírata az OTKA támogatásával, a PD 72265. sz. kutatási projekt keretében készült.

A kötet tartalmáért a szerzők vállalnak felelősséget, a kifejtett vélemények nem feltétlenül tükrözik az NKI és Románia Kormányának álláspontját.

Tartalom

A népszámlálás magyar nemzetiségűekre vonatkozó statisztikáinak értelmezési problémái	7
Bevezető (SERES Attila)	7
A népszámlálás magyar és román tudományos módszertani megközelítése (SERES Attila)	14
A magyar nemzetiségűek adatfelvételének problémái (SERES Attila)	19
A magyar anyanyelvű zsidóság a népszámlálási kimutatásokban (SERES Attila)	25
A magyar diplomácia szerepe (SERES Attila – EGRY Gábor)	30
A magyar nemzetiségi öndefiníció tükröződése a népszámlálási panaszokban (EGRY Gábor)	39
Az iratok válogatásának és közlésének szempontjai (SERES Attila)	48
Iratok	50
Felhasznált források és szakirodalom	123
Személynevek mutatója	131
Földrajzi nevek mutatója	135
Rezumat	138
Abstract	140

A népszámlálás magyar nemzetiségűekre vonatkozó statisztikáinak értelmezési problémái

SERES Attila

Bevezető

Régi ütközőpontnak számít a magyar és a román tudományosság között annak a kérdéskörnek a megítélése, hogy milyen volt Erdély etnikai arculata a 20. század első felében. Ez a vita nemcsak tudományos szinten zajlott, hanem gyakran politikai színezetet is kapott, hiszen az Erdély területén ekkor végrehajtott népszámlálások – így különösen az 1910. évi magyar, az 1930. évi román és az 1941. évi magyar és román – olyan korszakok termékei voltak, amelyekben a román irredentizmus, majd a magyar revízió kérdése még politikai realitásnak számított. A magyar–román viszony – és ezzel együtt Erdély – 20. századi történelmi sorsfordulói (versailles-i békerendszer, második bécsi döntés, párizsi béke) idején a román nemzet számára a terület feletti nemzetközi jogigény alátámasztásában, illetve a terület hovatarozásának legitimálásában a románság demográfiai súlya az egyik legfontosabb argumentumnak számított. De ugyanígy, ezek a censzusok – egymással ellentétes számadataik miatt – a második bécsi döntéssel Magyarországhoz került észak-erdélyi terület feletti magyar szuverenitás etnográfiai alapú jogosságának igazolására vagy éppen kétségbevonására is alkalmasak lehettek. A tudományos vita lényege ugyanakkor nem annyira a főbb etnikai erővonalak megállapításában ragadható meg, hiszen a magyar tudomány elismeri, hogy a románok Erdélyben a 18. század második felétől kimutathatóan többségben voltak (Makkai-Szász 1988: 975–981), hanem sokkal inkább a fentebbi népszámlálások koncepcionális, tartalmi és módszertani elemeiről, ebből kifolyólag a népesség-összeírások eredményeinek tudományos hitelességéről, illetve a belőlük kirajzolódó főbb népesedési tendenciák és nemzetiségi, nyelvi, felekezeti adatok tárgyilagosságáról szól.

*

A magyar demográfusok és statisztikusok az 1920. évi impériumváltás utáni évtizedben az Erdély területén lefolytatott román népesség-összeírások közül (1919, 1920, 1927, 1930) az *1930. évi általános népszámlálást* tekintik viszonyítási alapnak, mivel ez volt a legkiterjedtebb és legalaposabb, amelyet részben nemzetközi statisztikai mintákat és szabványokat figyelembe véve hajtottak végre, ugyanakkor a nemzetiségi adatfelvétel elfogulatlanságát, s emiatt a népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi adatszerkezetének valóságosságát kétségbe vonják. A népszámlálás végeredménye szerint Románia mintegy 18 milliós népességéből nemzetiség szerint 71,9% (azaz 12 millió 981 ezer fő) volt a román, és 7,9% (azaz 1 millió 426 ezer fő) a magyar, míg anyanyelv szerint 73% (azaz 13 millió 181 ezer fő) román és 8,6% (azaz 1 millió 555 ezer fő) magyar. Erdély 5 millió 548 ezer lakosának nemzetisége szerint 57,8%-a (azaz 3 millió 209 ezer fő) volt román, és 24,4%-a (azaz 1 millió 353 ezer fő) magyar, míg anyanyelv szerint 58,3%-a (azaz 3 millió 237 ezer fő) román és 26,7%-a (azaz 1 millió 480 ezer fő) magyar.¹ A részletes adatokat két táblázat segítségével mutatjuk be.

1. sz. táblázat (saját szerkesztés)

Románia lakosságának nemzetiségi összetétele 1930-ban, a nemzetiségek arányszáma szerint csökkenő sorrendben

	Nemzetiség szerint	Nemzetiség szerint	Anyanyelv szerint	Anyanyelv szerint
	(abszolút lélekszám)	(százalékarány)	(abszolút lélekszám)	(százalékarány)
Teljes lakosság	18 057 028	100	18 057 028	100
Román	12 981 324	71.9	13 180 936	73
Magyar	1 425 507	7.9	1 554 525	8.6
Német	745 421	4.1	760 687	4.2
Zsidó	728 115	4	518 754	2.9
Ruszin, ukrán	582 115	3.2	641 485	3.6
Orosz	409 150	2.3	450 981	2.5
Bolgár	366 384	2	364 373	2
Cigány	262 501	1.5	101 015	0.6
Török	154 772	0.9	288 073	1.6
Gagauz	105 750	0.6	=*	=

1 Az adatok mindenhol ezres nagyságrendre kerekített értékek.

	Nemzetiség szerint	Nemzetiség szerint	Anyanyelv szerint	Anyanyelv szerint
	(abszolút lélekszám)	(százalékarány)	(abszolút lélekszám)	(százalékarány)
Egyéb	56 355	0.3	23 419	0.1
Cseh, szlovák	51 842	0.3	43 141	0.2
Szerb, horvát, szlovén	51 062	0.3	47 724	0.3
Lengyel	48 310	0.3	38 265	0.2
Görög	26 495	0.1	20 861	0.1
Tatár	22 141	0.1	=	=
Örmény	15 544	×**	11 377	×
Hucul	12 456	×	_***	-
Nem deklarálta	7 114	×	7 165	×
Albán	4 670	×	4 247	×

Forrás: Manuilă 1938 XXXII–XXXIII, L, LVIII–LIX, LXXVI. tábla.

* A gagauz és tatár nemzetiségűeket török anyanyelvűként vették fel a statisztikában.

** Az x-szel jelölt kisebbségeket 0,1% alatti arányszámuk miatt nem tüntették fel.

*** A hucul etnikumú lakosokat ukrán és ruszin anyanyelvűként vették fel a statisztikában.

2. sz. táblázat (saját szerkesztés)

Erdély lakosságának nemzetiségi összetétele 1930-ban, a nemzetiségek arányszáma szerint csökkenő sorrendben

	Nemzetiség szerint	Nemzetiség szerint	Anyanyelv szerint	Anyanyelv szerint
	(abszolút lélekszám)	(százalékarány)	(abszolút lélekszám)	(százalékarány)
Teljes lakosság	5.548.363	100	5.548.363	100
Román	3 207 880	57.8	3.233.216	58.3
Magyar	1 353 276	24.4	1.480.712	26.7
Német	543 852	9.8	540 793	9.7
Zsidó	178 699	3.2	111 275	2
Cigány	109 156	2	43 653	0.8
Cseh, szlovák	46 786	0.8	40 630	0.7
Szerb, horvát, szlovén	43 342	0.8	42 359	0.8

MAGYAR LEVÉLTÁRI FORRÁSOK AZ 1930. ÉVI ROMÁNIAI NÉPSZÁMLÁLÁSHOZ

	Nemzetiség szerint	Nemzetiség szerint	Anyanyelv szerint	Anyanyelv szerint
	(abszolút lélekszám)	(százalékarány)	(abszolút lélekszám)	(százalékarány)
Ruszin, ukrán	29 607	0.5	24 217	0.4
Bolgár	11 400	0.2	11 133	0.2
Egyéb	9 198	0.2	8 114	0.1
Orosz	7 313	0.1	6 615	0.1
Lengyel	3 366	x*	2 168	x
Nem deklarálta	2 760	x	2 685	x
Örmény	1 155	x	241	x
Török	325	x	333	x
Görög	183	x	94	x
Albán	40	x	125	x
Hucul	13	x	_**	-
Tatár	8	x	=***	=
Gagauz	4	=	=	=

Forrás: Manuilă 1938 XXXII–XXXIII, L, LVIII–LIX, LXXVI. tábla. A népszámlálási összesítő a történelmi Erdély, a Bánság, a Körös-vidék és Máramaros adatait három különálló rovatban mutatja ki. Ezeket az adatokat összesítve közöljük.

* Az x-szel jelölt kisebbségeket a 0,1% alatti arányszámuk miatt nem tüntették fel.

** A hucul etnikumú lakosokat ukrán és ruszin anyanyelvüként vették fel a statisztikában

*** A gagauz és tatár nemzetiségűeket török anyanyelvüként vették fel a statisztikában.

A magyar szakemberek a népszámlálás etnikai adatszerkezetét *indirekt úton*, a népszámlálás belső ellentmondásainak,² módszertani fogyatékoságainak kimutatásával, a korábbi és későbbi censusok adataival való összevetéssel, a főbb demográfiai tendenciák (születési és halálozási arányszámok, népességmozgási adatok stb.) elemzésével, valamint egyéb statisztikai

2 A népszámlálási eredmények egyik nyilvánvaló belső ellentmondása a magyar anyanyelvű és a magyar nemzetiségű elemek száma és számaránya közötti kirívó különbség, amelyre az összes szakmunka felhívta a figyelmet.

és matematikai számításokkal igyekeztek cáfolni, illetve a magyarság valós lélekszámát felbecsülni és kikövetkeztetni. A magyar tudományos kritikák sorában – a korszak kutatói közül – Kovács Árpád (Kovács Á. 1935a, 1935b), Rónai András (Rónai 2002), Kovács Alajos (Kovács A. 1940b), Vita Sándor (Vita 2002) és Schneller Károly (Schneller 2002) szakmunkáira kell felhívni a figyelmet, a legújabb szakirodalomban pedig Sebők László egy tanulmányát (Sebők 1992) és különösen Varga E. Árpád kutatásait és tudományos munkásságát kell kiemelnünk (Varga 1998: 29–35; 2002: 184–189; 2007).

Noha a kortárs magyar szakemberek joggal feltételezhették, hogy a népszámlálás szándékos torzításait és manipulációját részben az 1930. március 21-én kihirdetett népszámlálási törvény szellemiségével ellentétes és annak rendelkezéseit felülíró bizalmas (írásbeli vagy szóbeli) belső utasítások szülték (Kovács Á. 1935b: 592.), ennek bizonyítása – nyilván az ilyen jellegű szóbeli direktívák vagy dokumentumok bizalmassága és titkossága okán – szinte lehetetlennek tűnt.

Varga E. Árpád a korabeli statisztikai adatokat korszerű tudományos módszerekkel szintetizáló munkáiban – noha az 1930. évi népszámlálás vitathatatlan érdemének tartja, hogy az a nemzetiségre, a felekezeti és anyanyelvi hovatartozásra vonatkozó kérdései által az etnikai tagolódás vizsgálatának a maga korában egyedülálló, komplex módszerét alkalmazta, és az így nyert adatokat községenként is közzétette – ugyancsak rámutat a census értékelésének eme dilemmájára. Szerinte a népesség-összeírás megítélésében nem is annyira a nemzetiségi adatok befolyásolásának a ténye, hanem annak mértéke a kérdéses. Igaz, aláhúzta azt is – amit már a korabeli szerzők is érzékeltettek –, hogy az egyes állampolgárok népszámlálási bevallásai utólag ellenőrizhetetlenek, ezért a népszámlálási torzítás mértéke csak becslés útján, megközelítőleg állapítható meg (Varga 1998: 34). A népszámlálás korabeli magyar bírálói – akik a vonatkozó számításait maguk is csak a vizsgálódásaik kiindulópontjának szánták – a magyarság valós etnikai számadatait tekintve különböző következtetésekre jutottak. Schneller Károly és Rónai András például úgy vélte, hogy a Magyarországtól Romániához csatolt területeken 1930-ban a magyar anyanyelvű népesség valós lélekszáma elérte *legalább* az 1,6 millió főt (Rónai 1939a: 113–114), míg Kovács Alajos ugyanitt közel 200 ezer fővel tette magasabbra a magyar anyanyelvűek számát az 1930. évi népszámlálás által kivetített adatoknál (Kovács A. 1940b: 19–20). A legújabb, rendszerváltás utáni kutatási eredmények, így Sebők László és Varga E. Árpád publikációi – amelyek közül az utóbbi rámutatott Kovács Alajos számításainak hibalehetőségeire is – inkább Rónai András és Schneller Károly mértéktartóbb adatait tartják elfogadhatónak, vagyis az akkor Erdélyben élő magyar anyanyelvűek számát körülbelül 110–120 ezer fővel teszik magasabbra a hivatalos román statisztika által megállapított és propagált végeredménynél (Sebők 1992: 384 ; Varga 1998: 34).

*

A Magyar Országos Levéltárban (MOL) folytatott kutatásaink során olyan iratokra bukkantunk, amelyek kiegészíthetik a népszámlálás során elkövetett szabálytalanságokkal és visszaélésekkel, illetve a népszámlálási adatok befolyásolásával kapcsolatosan eddig kialakult történeti képünket. A romániai magyarság vezető és meghatározó politikai ereje, az Országos Magyar Párt (OMP) a sűrűsödő népszámlálási panaszok miatt 1931. január 2-án egy felhívást tett közzé a regionális (megyei és városi) szervezetei számára, arra kérve őket, hogy a tudomásukra jutott visszaességekrol készítsenek jegyzékonyvet vagy vegyenek fel nyilatkozatot, és azokat küldjék el a párt országos központjának. A párt vezetése a hozzá beérkezett iratokat másolatban eljuttatta a romániai magyar külképviseletekhez (bukaresti követség s annak kolozsvári útlevel-kirendeltsége) is, amelyek azokat a magyar Külügyminisztériumnak továbbították. A visszaélésekről beadott panaszok összegyűjtésének és dokumentálásának nyilvánvalóan az volt a célja, hogy szükség esetén kellőképpen alá tudják támasztani a népszámlálás során a magyar kisebbség kárára elkövetett sérelmeket, a román törvényhozás, s különösen a nemzetközi fórumok, adott esetben a Népszövetség illetékes szervei előtt.

A dokumentációt tartalmazó két vaskos iratcsomóban több mint öttucatnyi különféle iratot (jegyzékonyveket, nyilatkozatokat, feljegyzéseket, leveleket, tagozati jelentéseket) találunk,³ de nem tartjuk kizártnak, hogy az adatgyűjtés később sem fejeződött be, és az adatgyűjtés révén felszínre került eseteknek, illetve az azokat igazoló, az OMP tagszervezetei által hitelesített dokumentumoknak csak egy része került a magyar diplomácia birtokába, így később a Magyar Országos Levéltárba. A dossziékban csak a legkirívóbb és legnyilvánvalóbb esetekre vonatkozó adatokat találhatunk olyan régiókból és megyékből, ahol a népszámlálási visszaéléseket tömegesen követték el, így különösen Szatmár, Temes és Szilágy megyéből, illetve a székelyföldi régióból, s csak elvétve Arad, Bihar, Kolozs és Alsó-Fehér megyékből. Nincsenek információink olyan vidékekről, mint például Máramaros, Brassó, Aranyos-Torda vagy Hunyad megye, ahol a magyarság szórványban, de mégis reprezentatív tömeget alkotva, a nagyobb városokban pedig kompakt tömbben élt. (Csak az erdélyi magyar sajtó tudósításai és riportjai alapján konstatálhatjuk, hogy hasonló jellegű, gyanúra okot adó szabálytalanságokra és visszaélésekre került sor más településeken is, például Medgyesen,⁴ Brassóban,⁵ Marosvásárhelyen,⁶ a

3 1. MOL, K 64, 46. cs., 1931/27. t., 108/1931. res. pol. sz. és 337/1931. res. pol. sz.

4 1. pl. A medgyesi népszámlálás jelszava: inkább több szász kimutatni, csak magyart ne! *Brassói Lapok*, 1931. jan. 12. 4.

5 1. pl. Megszámláltuk a népszámlálás hibáit. *Brassói Lapok*, 1930. dec. 31. 5.

6 1. pl. „Marosvásárhely magyar város volt és az is marad”. *Ellenzék*, 1931. jan. 1. 3.

Maros megyei Marosszentgyörgyön⁷ vagy éppen a Kolozs megyei Szamosfalván⁸ stb., amelyeknek a neve nem bukkan fel az állampolgári és párt szervezeti bejelentéseket tartalmazó iratsomókban.)

Az 1930. évi népszámlálásra vonatkozó magyar diplomáciai jelentések, illetőleg különösen az azok mellékletét képező, az OMP-től beérkező irategyüttes közreadásával a célunk elsősorban az, hogy a lehető legszélesebb körben dokumentáljuk az adatfelvétel szabálytalanságait, visszasságait, a népesség összeírása során elkövetett visszaéléseket és a népszámlálási biztosok önkényes eljárására utaló eseteket. Ezeknek az iratoknak a publikálásával egyúttal szeretnénk felhívni a figyelmet a levéltári primer források felhasználásának lehetőségeire, sőt szükségességére és fontosságára az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatainak tudományos hitelessége és értékelése körül zajló vitában. Az 1930. évi román népszámlálásról folytatott, immáron történelmi távlatú vitát már csak az alább közölt iratokra hagyatkozva sem tekinthetjük még lezártnak, sőt azok inkább számtalan újabb kérdést vetnek fel a népszámlálás végrehajtásának államjogi és etnikai legitimációs beidegződéseire, koncepcionális talapzatára, nemzetközi összefüggéseire és diplomácia-történeti hátterére s főként a gyakorlati végrehajtására vonatkozólag. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a vonatkozó magyar források összegyűjtése és közreadása csak a majdani kutatások kiindulópontja lehet, hiszen nyilvánvaló, hogy az ezzel kapcsolatban felmerülő problémák megnyugtatóbb tisztázásához csak a romániai forrásbázis (például az Országos Magyar Párt irattára, a román állami statisztikai nyilvántartás különféle szervezeti struktúráinak⁹ irattárai, Sabin Manuilă hagyatéka, a román Külügyminisztérium levéltára stb.) eddiginél jóval szisztematikusabb és célirányosabb vizsgálata révén kerülhetünk közelebb. Addig is azonban érdemes néhány előzetes, a további kutatásokra is inspiráló megállapítást tennünk.

- 7 I. pl. Marosvásárhelyen betiltották a Magyar Párt tanácsadó irodáját. *Keleti Újság*, 1930. dec. 31. 5.
- 8 I. pl. Szamosfalván Magyarországra küldte a népszámlálóbiztos a magyarokat. *Keleti Újság*, 1931. jan. 10. 4.
- 9 Az Állami Általános Statisztikai Intézetet a népszámlálás előtt, egy szélesebb körű recentralizációs folyamat keretében rendelték a Munka-, Egészség- és Szociálisügyi Minisztérium felügyelete alá 1929-ben. Ekkor került a munka- és egészségügyi tárca kompetenciájába a korábban a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozó demográfiai statisztikai nyilvántartás is. A népszámlálási törvény keretében a census lebonyolítására és szakmai felügyeletére hozták létre 1930-ban az Általános Népszámlálási Bizottságot, amelynek főigazgatója Sabin Manuilă, elnöke Dimitrie Gusti lett. A később is az előbbi nevével fémjelzett Központi Statisztikai Intézet végleges szervezeti struktúrája csak később, 1937–1938 folyamán szilárdult meg. (A román állami statisztikai nyilvántartás szervezeti változásaira részletesen I. Trebici 1995: 11–12).

SERES Attila

A népszámlálás magyar és román tudományos módszertani megközelítése

Az Erdély területén végrehajtott népszámlálásokkal kapcsolatos korabeli magyar és román tudományos álláspont és módszertani megközelítés legfontosabb és legalapvetőbb különbsége (és ellentéte) abban állt, hogy az olyan vegyes etnikumú régiók esetében, mint Erdély, milyen szempontok és ismérvek szolgálják leginkább a valós etnikai viszonyok felmérését. Mind a magyar, mind a román szemléletmód azt feltételezte, hogy a kiélezett erdélyi etnopolitikai közegben, és a két etnikum közötti feszült helyzetben, ahol a népszámlálások politikailag is motiváltak lehettek, továbbá etnográfiai, nemzetközi jogi legitimációs célokat is követhettek, a másik fél által preferált adatfelvételi és -összesítési kritériumok az uralkodó nemzet javára módosíthatják az etnikai viszonyokat.

Az akkori magyar tudományos nézőpont szerint az egyes nemzetiségek számát statisztikailag az anyanyelv kérdezése által lehet a legmegközelítőbben megragadni, mivel az anyanyelv használata mindenkinek egyéni joga, amelyhez a legtöbb esetben érzelmileg is kötődik, s a kisebbségi jogokat mindenki a saját anyanyelvén kívánja magának biztosítani. Az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása idején végrehajtott magyar népszámlálások (1880, 1890, 1900, 1910) felmérték azt is, hogy az egyes állampolgárok az anyanyelvükön kívül még milyen egyéb nyelveken beszélnek, s ezt az adatot a magyar statisztika a korról, felekezeti hovatartozással, műveltséggel, foglalkozással és egyéb demográfiai ismérvekkel kombinálva dolgozta fel. A magyar demográfusok úgy érveltek, hogy ezzel a komplex szempontrendszerrel lehet a legjobban ellenőrizni az anyanyelven alapuló nemzetiségi adatokat és a főbb etnikumok demográfiai, népességmozgalmi tendenciáit (l. pl. Kovács A. 1928a: 3–4). A román demográfusok ugyanakkor vitatták a korábbi magyar népszámlálások elvi irányultságát azzal, hogy egy olyan országban, ahol az államnyelv ismerete általánosan elterjedt az idegen eredetű népesség körében is, az idegen eredetűeket csak kisebb számban mutatják ki az össznépelességben belül. Az 1930. évi romániai népszámlálásnak az volt az eszmei kiindulópontja, hogy az ország etnikai összetételének feltérképezésekor inkább a nemzetiségi hovatartozás meghatározását kell alapul venni, s e mellé kell rendelni az egyéb identitásképző tényezőket, mint például az anyanyelvi és felekezeti kötődést (Manuila 1938; VIII. tábla). A magyar álláspont szerint a nemzetiség (és különösen az 1927. évi román belügyi népesség-nyilvántartás keretén belül alkalmazott, illetve az 1930. évi román népszámlálás során is visszaköszönő „etnikai eredet”) kérdezése nem felel meg a tudományos kritériumoknak, mert tág

teret nyújt az önkényes adatfelvételnek, a leszármazás és öröklés alapján történő besorolásnak, családnévnek alapján történő elemzésnek, amely végső soron meghamisítja a nemzetiségi statisztikát (Kovács A. 1928a: 3–4).

A magyar tudományos szakirodalomban találunk utalást arra, hogy magyar szakemberek által a Nemzetközi Statisztikai Intézet (NSI) fórumain, még a népszámlálás megkezdése előtt tett kezdeményezésnek is köszönhető, hogy az 1930. évi romániai népszámlálás adatfelvételi ívébe a nemzetiségi hovatartozás mellett végül felvették az anyanyelvre vonatkozó kérdést is (Varga 1998: 30). Az NSI 1927. december 29.–1928. január 5. között ülésező kairói kongresszusára Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) igazgatója egy brosúrát szerkesztett, amely a magyar tudományos álláspontot volt hivatva alátámasztani. A kongresszus demográfiai szekciójában a magyar szakember megfontolásra javasolta az általa felhozott érveket, s mivel a küldöttek ezt a vitaanyagot csak későn vehették kézhez, azt javasolta, hogy a szervezet küldjön ki egy bizottságot, amely a magyar demográfia statisztikai módszerét elfogadásra ajánlja mindazon államoknak, amelyekben jelentős számú nemzeti kisebbségek élnek. A szekcióban azonban kis szótöbbséggel a kérdés megvitatásának elhalasztása mellett döntöttek (Kovács A. 1928c). Az NSI következő kongresszusa Varsóban ülésezett 1929. augusztus 21–24. között, tehát a romániai népszámlálás és a magyar érdekek érvényesítése szempontjából egy sorsdöntő pillanatban, még a népszámlálási törvény román parlamenti tárgyalása és meghozatala előtt. A varsói kongresszusról készült írások – köztük Kovács Alajos részletes beszámolója – azonban egyáltalán nem említik, hogy akár csak az ülés napirendjére vették volna az előző évben tett magyar javaslatot (Kovács A. 1929). A romániai népszámlálás adatfelvételi ívébe került anyanyelvi rubrika és a korábbi magyar „tudománydiplomáciai siker” közötti közvetlen összefüggés így egyelőre nem mutatható ki, a KSH igazgatója maga is csak azt tulajdonította előrelépésnek, hogy a kairói kongresszus egyáltalán foglalkozott a nemzetiségi statisztika érzékeny kérdésével, ami az első világháború után addig elhanyagolt tudománypolitikai területnek számított. A teljes képhez tartozik azonban az a figyelemre méltó mozzanat is, ami Kovács Alajos *Magyar Statisztikai Szemlében* közölt kairói kongresszusi beszámolójából egyáltalán nem hámozható ki, ugyanakkor a Walko Lajos külügyminiszternek írt levelében megemlíti: az egyiptomi fővárosban tartott fórumon a román küldött hajlott a magyar előterjesztés akceptálására (l. az 1. sz. iratot).

Az 1930. évi népszámlálást követően a magyar és román szakemberek – s mindenek előtt Kovács Alajos, a KSH igazgatója, Rónai András, az Államtudományi Intézet igazgatója, illetve Sabin Manuilă, a román Központi Statisztikai Intézet igazgatója – között dúló vita, főként angol, francia és olasz nyelvű publikációk formájában, a nemzetközi tudományos színtérre is kijutott

(l. Kovács A. 1929a; Manuilă, 1938.; Rónai 1939a; Rónai 1939b; Kovács A. 1940a). Igaz, a népszámlálást követő közel egy évtizedes időszakban a vita érvrendszerét és ezzel együtt a magyar fél argumentációját behatárolta az a körülmény, hogy a népszámlálás hivatalos végeredményét közzétevő sorozat második kötete, amely a nemzetiségi adatsorokat tartalmazta, csak 1938-ban látott napvilágot, ezért a magyar szakemberek leginkább csak különféle román statisztikai kiadványokban, évkönyvekben, szaklapokban stb. megjelent előzetes (rész)adatokra reflektálhattak. (Sőt, mint az a levéltári dokumentumokból kiderül, a magyar szakemberek ehhez a második kötethez is csak jóval később, 1940-ben férhettek hozzá diplomáciai úton. A bukaresti magyar követség az április 14-i futárral először csak Csáky István külügyminiszternek juttatott el belőle egy példányt, majd még csak ezután, a július 22-i futárral küldtek el egy további példányt a KSH-ba, személyesen Rónai Andrásnak.)¹⁰

A második világháború utáni román szakirodalomban megfigyelhető némi hangsúlyeltolódás az 1930. évi népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékelésében. Egy, az 1956. évi román népszámlálást szemléleti keretnek és igazodási pontnak felhasználó szakmunka szerzői például az 1910. évi magyar census mellett bírálták az 1930. évi román népesség-összeírás nemzetiségi adatfelvételi és -összesítési módszerét is. Utóbbi esetében arra a következtetésre jutottak, hogy a nemzetiségi kategória megjelölésére használt terminus („neam”), a nemzetiségi hovatartozásra adott válaszok szétbontása (míg a román származásúak esetében „egyszerűnek” tartotta a választ, addig a többi etnikumnak ki kellett tüntetnie a nemzetiségét), illetve a végrehajtási utasítások önkényes interpretálásának lehetősége teret nyújtott a nemzetiségi adatok direkt befolyásolásának (Biji–Nichita 1957: 13–15). Bár a szerzők munkáján érződik, hogy objektivitásra törekedtek, a korszak kliséinek használata és egyes történelmi fogalmak negatív konnotációjú alkalmazása (például „nacionalizmus”, „burzsoá-földesúri” állam stb.) mindenképpen szükségessé tenné ezeknek a megállapításoknak a korszerűbb interpretálását.

Eddigi kutatásaink alapján azonban levonható az a konzekvencia, hogy a jelenlegi román történetírás alapvetően kritikátlanul kezeli az 1930. évi népszámlálás eredményeit. Részből a két világháború közötti román statisztikusok érveit átvéve, a nemzetiségi viszonyok alakulásában a legújabb szakmunkák szerzői is a „természetességre”, a spontán folyamatok alakulására helyezik a hangsúlyt. Például Ioan Bolovan és Sorina Bolovan szerint az impériumváltás után az 1930. évi román népszámlálás által regisztrált demográfiai trendek, így például a román lakosság arányszámának növekedése Erdély

10 Bárdossy László bukaresti követ jelentése Csáky István külügyminiszternek. Bukarest, 1940. aug. 5. MOL, K 63, 252. cs., 1940–27/1. t., 5090/1940. pol. sz.

lakosságán belül, vagy a román elem gyarapodása az erdélyi városokban a spontán migrációs folyamatokkal, az urbanizációval, industrializációval, illetve a korábban magyar lakosságú városok vonzaskörzetében élő román-ság városokba áramlásával magyarázható, nem pedig a magyar kutatók által hangoztatott asszimilációs nyomással és a román hatóságok által a betelepülés érdekében hozott adminisztratív intézkedésekkel (Bolovan–Bolovan 1995: 155–161).¹¹ Igaz, létezik olyan tanulmány is, Louis Roman tollából, amely en-nél némiképp differenciáltabb képet vázol fel erről a problematikáról, s a tudomán-yos módszertani kérdések mellett számba veszi azokat a nemzetlélektani és társadalompszichológiai tényezőket is (például a kérlelhetetlen revízióelle-nesség), amelyek hatása egyértelműen tetten érhető az 1930. évi népszámlá-lás kivitelezésében meghatározó szerephez jutó Sabin Manuilă tudományos hozzáállásában és gyakorlati felfogásában (Roman 1995: 26–39).

Mind a román, mind a magyar történeti irodalom reflektál arra a kérdésre is, hogy milyen személyes érzelmi és egzisztenciális tényezők játszhattak még sze-repet Manuilă tudományos és politikai szemléletmódjának és – ezekkel együtt – morális értékítéletének kifermálódásában. Ennek megítélése valóban nem le-het mellékes, hiszen az ő tekintélye a korszakban végig rányomta a bélyegét a román statisztikai tudományok művelésére és fejlődésére. Érdeemes előrebocsá-tani, hogy ő következetesen erdélyinek vallotta magát, s egy interjúban utalt a szülőfalujában, az Arad vármegyei Szabadhelyen szerzett személyes tapaszta-latára, ahol az 1900. évi népszámlálás során magyar anyanyelvűnek írták be a fa-lu román lakosainak jelentős részét, csak azért, mert tudtak magyarul.¹² Életé-nek emellett voltak még olyan mozzanatai, amelyek a magyar állami adminiszt-rációval kapcsolatban negatív emlékeket hívhattak életre benne vagy sérelme-sek lehettek rá nézve. Mindenekelőtt arra az esetre gondolunk, amikor a magyar hatóságok 1920-1921-ben meghurcolták a fivérét, Camilt. A román útlevéllel Magyarországon átutazó testvérét 1920 áprilisában tartóztatták le a magyar hatóságok, azzal az ürüggyel, hogy egykori magyar honosként elárulta a hazá-ját. Manuilă, aki ekkor a kolozsvári egyetem orvostudományi tanszékén dolgo-zott vezető egyetemi tanárként, óriási erőfeszítéseket tett a fivére kiszabadítása

11 A szerzők a két világháború közötti szakmunkákhoz hasonlóan úgy vélik, hogy a ko-rábbi magyar népszámlálások nem tükrözhatték Erdély reális etnikai képét, mivel je-lentős ott honos entitásokat, például a zsidókat, cigányokat, örményeket magyar anya-nyelvűként regisztráltak, s ezért a magyar közfelfogásban automatikusan magyar et-nikumúnak is tartottak. Az 1940. évi második bécsi döntés után Magyarországhoz ke-rült Észak-Erdély nemzetiségi viszonyairól szólva is kizárólag az 1930. évi román nép-számlálás adataira támaszkodnak, s kétségbevonhatatlanul román dominanciájának deklarálják e területi egység etnikai összetételét.

12 Manila [sic!] népszámlálási kormánybiztos a Brassói Lapok útján szólít fel mindenkit, hogy a visszaéléseket hozzák tudomására. *Brassói Lapok*, 1931. jan. 19. 6.

érdekében. A román egyetemi ifjúság segítségével demonstrációkat szervezett Kolozsváron és Bukarestben, a nyugati államok diplomáciai képviselőinél interveniált és személyes levélben fordult Alexandru Averescu kormányfőhöz. Jellemző, hogy a magyar hatóságok eljárását „turáni mentalitásként” aposztrofálta (Leuştean 2003: 232–234).¹³

Emellett egy másik, már alaposabban körüljárt mozzanatot is érdemes kiragadni Manuilă életéből. Manuilă 1941-ben, egy Ion Antonescu marsallal folytatott beszélgetés hatására, egy memorandumot állított össze, amely a Magyarország és Románia közötti területi ellentét megoldására egy lakosságcsere véghezvitelét irányozta elő. Egyetérthetünk a memorandumot közlő történelvész véleményével, miszerint az ilyenfajta, a területi és nemzeti konfliktusok megoldásában a lakosságcsere járható útnak feltételező tervek és elképzelések nem számítottak egyedinek az európai politikai (és tudományos) körökben (Bolovan–Bolovan 124; A memorandum szövege magyarul is megjelent. Tófalvi 2009). L. Balogh Béni és Olti Ágoston egy részletes és alapos tanulmányban be is mutatta, hogy magyar–román viszonylatban, mindkét részről, milyen szerepet szántak a lakosságcsere-tervek megvalósításának, milyen történelmi előzménye volt ezeknek az elképzeléseknek, kikhez köthetők ilyen koncepciók, az államigazgatás milyen szintjére jutott el ez a megoldási módozat, és milyen volt a megvalósításuk lehetősége és határfoka. A szerzők a témában megjelent román szakmunkákat és általuk felkutatott primer forrásokat is bőségesen feldolgozva részben arra a következtetésre jutottak, hogy elsősorban a korabeli román politikai elit volt az, amely a homogén román nemzetállam megvalósítása érdekében a két ország közötti lakosságcsere-t szorgalmazta. Úgy vélik, hogy Manuilă a lakosságcsere-elv legelső és legfajsúlyosabb romániai képviselőjének számított az 1920-as évektől az 1940-es évekig, aki nem a külvilágtól elszigetelt „szobatudósként” vetette papírra elképzeléseit, hanem a legfelsőbb román politikai vezetéssel kapcsolatokat ápoló, igen befolyásos személyiségként (L. Balogh–Olti 2006. Egyik cikkében Szász Zoltán is utalt a Manuilă és Antonescu elképzelései közötti korrelációra. Szász 1999; Manuilă és Antonescu terveit bemutatja még Achim 2007; A főként a csángókat érintő magyar tervekbe enged betekintést Arens–Bein 2006; ill. Arens 2007).

A népszámlálásokkal kapcsolatos magyar–román tudományos vitára is visszautalva, itt érdemes megjegyezni, hogy Manuilă egyik kitüntetett magyarországi vitapartnere, a szintén erdélyi származású, s Teleki Pál miniszterelnök közvetlen bizalmasának számító Rónai András, aki 1940-től az Államtudományi Intézet igazgatója volt, szintén megemlíti egy olyan iniciatívát, amely

13 A fivérével végül 1921. december 8-án adták át a magyar hatóságok a magyar–román határon, több más román nemzetiségű politikai fogollyal egyetemben.

a lakosságcsere kérdésében a magyar politikai elit részéről indult ki. Rónai azt írja a személyes emlékeit vezérfonalként használó történeti visszatekintésében, hogy a második bécsi döntés után az egykori magyar kormányfő, a magyar bel- és külpolitikában még akkor is befolyásos Bethlen István egy személyes beszélgetés keretén belül felvázolta egy magyar–román lakosságcsereére vonatkozó elképzeléseit. A magyar földrajztudós azonban főként demográfiai és földrajzi szempontokra alapozott érvekkel, illetve arra hivatkozva, hogy a lakosságcsere súlyos problémákat generálhat Magyarországon az emberi erőforrások kihasználása terén, visszautasította ezt a felvetést. Ha hihetünk Rónai visszaemlékezésének, a Bethlennel való találkozásra személyesen Teleki kérte fel a magyar tudóst (Rónai 1989: 259–261), ugyanakkor a lakosságcsere mint lehetséges megoldás, Magyarországon ténylegesen sosem vált hivatalos kormányprogrammá, a korszakban csak egyoldalú népszerűgáthelyezésre került sor (például a bukovinai székelyek esetében).¹⁴ Az utókor felől, az utókor ismereteivel visszatekintve a nagyszabású, milliós embertömegek mozgatásával járó népességcserekre vonatkozó magyar és román elképzeléseket egyébként is illuzórikusnak kell tekintenünk. A korszakban ilyen kölcsönösségen nyugvó lakosságcsereére csak abban az esetben került sor (például az 1923. évi görög–török vagy az 1938. évi jugoszláv–török lakosságcsere-egyezmények stb.), ha arról az érintett államok bilaterális kormányközi egyezményben meg tudtak állapodni. A második világháborút követő, már az újonnan felálló nagyhatalmi konstelláció kontextusában értelmezhető egyoldalú kitelepítések vagy kölcsönös lakosságcserek minden esetben nagyhatalmi döntést feltételeztek, a nagyhatalmak bábáskodása vagy vétója mellett jöhettek csak létre (például magyar–csehszlovák lakosságcsere), ezért a legtöbb esetben nem tükrözték a résztvevő kormányzatok szabad akaratát.

SERES Attila

A magyar nemzetiségűek adatfelvételének problémái

Az első kérdés, ami a dokumentumokkal kapcsolatban megfogalmazható, hogy mennyire tekinthetjük őket bizonyító erejűnek arra nézve, hogy a népszámlálás lebonyolításáért felelős román központi államigazgatási szervek, illetve a végrehajtásra hivatott apparátus, a népszámlálási biztosok tömegesen

14 Érdemes azonban megjegyezni, hogy a Külügyminisztérium béke-előkészítése során a Nemzetiségi Ügyosztályon dolgozó Szabados Mihályt felkérték egy átfogó népcsereterv elkészítésére. [Szabados Mihály]: A miniszterelnökség nemzetiségpolitikai osztálya és az erdélyi különiszolgálat munkájáról. Jakabffy Elemér Alapítvány Kézirattára, K 12, 9–10. A terv megtalálható ugyanott: Magyarország népcseré-lehetőségei a béketárgyalásokon. K 13.

manipulálták a nemzetiségi-anyanyelvi adatokat és befolyásolták az önkéntes bevallást. A dokumentumok azt tükrözik, hogy a súlyos szabálytalanságok ismérvei földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül azonosak voltak, a visszas vagy legalábbis gyanús esetek nem tekinthetők egyedinek és elszigeteltnek, és nem korlátozódnak egy-egy felelőtlen és hanyag népszámlálási biztosra, tehát a népszámlálás lebonyolításáért felelős apparátus nagy része nem véletlenszerűen vagy ötletszerűen, hanem előre megállapított szempontok és elvek alapján járt el. Így szinte mindenhol felbukkannak olyan esetek, amikor a számlálóbiztosok a) a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó információt önkényesen állapították meg,¹⁵ b) a kisebbségi polgárok által bediktált adatokat ceruzával vették fel,¹⁶ és c) hatósági eljárással fenyegették meg azokat az egyéneket, akik általuk „hamisnak” ítélt adatot közöltek.¹⁷

Az iratok elég érzékletesen illusztrálják a népszámlálásnak a magyar kisebbséget érintő legfontosabb irányultságát, nevezetesen azt a törekvést, hogy leválasszák a magyar etnikum tömegéről azokat az etnikai és felekezeti entitásokat, amelyek eredetüknél és történelmi gyökereiknél fogva nem voltak magyar származásúak, de az idők folyamán nyelvileg asszimilálódtak a magyarságba, társadalmi (és érzelmi) szempontból is leginkább a magyar társadalomba integrálódtak, illetve bizonyos esetekben politikai értelemben is közösséget vállaltak vele. Ezek sorában mindenekelőtt a döntően városokban koncentrálódó magyar anyanyelvű zsidóságot, a bánági és szatmári svábot, a főként a Partiumban, Észak-Erdélyben és a Székelyföldön honos, döntően szláv (ruszin) és román, illetve magyar alaprégű, magyar nyelvű görög katolikusokat, továbbá a magyar nyelvű cigányokat és örményeket kell megemlítenünk. Ide sorolható még az ezeknél jóval kisebb tömeget alkotó és felekezeti, társadalmi súlyánál fogva kevésbé szignifikáns magyar anyanyelvű ortodox népesség is. A népszámlálásnak erre az egyértelmű célzatosságára és tendenciájára a magyar szakirodalom is rámutatott. (l. pl. Kovács Á. 1935b: 593–596; Rónai 2002: 113–114; Schneller 2002: 152–162; Kovács A. 1940b: 3–19; Sebők 1992: 384; Varga 1998: 34). A népszámlálási statisztikákban a magyar etnikum soraiból eltüntetett „népességtöbblet” ugyanakkor teljes egészében nem a román uralkodó nemzet tömegében jelent meg, mivel azt részben az önálló nemzeti karakterrel felruházott entitások (például a zsidó, cigány, „egyéb” nemzetiségi kategóriák) mesterséges demográfiai megerősítésére is felhasználhatták (Kovács Á. 1935b: 594–595). Ezek az etnikai közösségek 2–3%-os arányukkal a románság egyértelmű és vitathatatlan fölényét nem befolyásolták,

15 l. pl. a 6. sz. irat c), d), g), i) k) és a 9. sz. irat c), e), f), n), o) mellékletét.

16 l. pl. a 6. sz. irat b), d), g), h), i) és a 9. sz. irat j), o), 2d), 2e) mellékletét.

17 l. pl. a 6. sz. irat e), k), l) és a 9. sz. irat c), e), f), g), h), i), q), t), u), x), v), 2b) mellékletét.

ugyanakkor több ilyen, akárcsak kismértékű etnikai erőátcsoportosítással érezhető és mérhető veszteségeket lehetett okozni a magyar kisebbségnek.

A korábbi román népesség-összeírások és főként az 1927. évi belügyi népesség-felmérés negatív tapasztalataiból kiindulva (Jakabffy 1927) a romániai magyar kisebbségi vezetők körében is a magyar tudományosság által a román statisztikai módszerrel szemben hangoztatott félelmek és aggályok fogalmazódtak meg. Ezért még a népszámlálási törvénytervezet parlamenti – alsóházi (kamarai) és felsőházi (szenátusi) – tárgyalásán el szerették volna érni, hogy a népszámlálás nemzetiségi adatsorainak összeállításánál ne az „etnikai eredet” (originea etnică) terminust vegyék alapul, hanem az egyes állampolgárok önálló bevallásán alapuló anyanyelvi hovatartozást (Fritz 1930a; Fritz 1930c). Noha a népszámlálási törvény végrehajtási utasítása és az annak mellékleteként közölt adatfelvételi ív végül az anyanyelvre (limba maternă) vonatkozó kérdést is tartalmazott, az erdélyi magyar közvélemény úgy vélte, hogy az etnikai eredet helyett felvett nemzetiség (neam) kritériumai (Varga 1998: 31–32) s egy másik kérdésben a román államnyelv ismeretének firtatása együtt súlyos visszaélési lehetőségeket rejt magában (Fritz 1930b). (A „neam” kifejezést a „nép”, „nemzet” szavakkal lehet magyarra fordítani, de „fajta”, „eredet” vagy „származás” jelentésárnyalattal is rendelkezik.) A kérdőív rovata ráadásul megkülönböztetett születés szerinti románokat, akiknek a nemzetisége nem szorult magyarázatra, és egyéb nemzetiségű lakosokat, akiknek viszont „ki kellett tüntetni” a származásukat. Mint a közölt iratokból is kitűnik, a román számlálóbiztosok számára ez tette lehetővé, hogy az adatfelvétel során visszatérjenek a „névelemzés” és a faji vagy népi eredet elsődlegességének „hagyományához”, és gyakran előfordult, hogy a nemzetiségre vonatkozó rovat kitöltése nem az állampolgár önkéntes bevallásán alapult, hanem a számlálóbiztos „ismeretein”, szándékán és önkényes adatfelvételén.

Ilyenfajta eljárásra jogalapot biztosított a népszámlálási törvény végrehajtási utasításának azon része is, amely hatósági retorziókat, jogi eljárást helyezett kilátásba azon személyekkel szemben, akik hamis adatokat diktálnak be. Ezzel a közigazgatási szervek könnyen megfélemlíthették azokat, akik a saját megítélésük szerint „hamis” nemzetiségi adatokat közöltek. Mivel a népszámlálási törvény és annak végrehajtási utasítása tág teret adott a hatóságok, valamint az őket képviselő és a nevükben eljáró számlálóbiztosok számára, a román államigazgatás szemszögéből nézve és a számlálóbiztosok logikáját követve utóbbiak nem is követtek el visszaélést, csak éltek a jogszabályok által számukra biztosított – meglehetősen széles – jogkörrel. Sabin Manuilă ezért következetesen, többek között az erdélyi magyar sajtónak adott interjúiban is kiállt a népszámlálás objektív és tudományos jellege mellett. Azt állította, hogy nyoma sem volt a tervszerű hamisításnak, mert maga a rendszer, amely

alapján a cenzust lebonyolították, eleve kizárt minden szisztematikus hamisítási kísérletet. Elképzelhetetlennek tartotta azt is, hogy a népszámlálás lebonyolításáért felelős központi kormányzati szervek akár szóbeli, akár írásbeli utasításban arra szólították volna fel a számlálóbiztosok több tízezres tömegét, hogy hamisítsák meg az adatokat, mert ezt ilyen nagy létszámú apparátus esetén nem lehetett volna titokban tartani. Azzal is érvelt, hogy mindemellett a népszámlálás végrehajtási utasításait kinyomtatták és nyilvánossá tették (magyar nyelvű szövegét I. Fritz 1930d), ezért azokba bárki betekinthezett.¹⁸

Ennek azonban az általunk közölt dokumentumok némelyike elég eklatánsan ellentmond. Voltak ugyanis olyan, történetesen magyar nemzetiségű népszámlálási biztosok, akik a népszámlálás megkezdése előtti eligazításokon a saját fülükkel hallották azt a határozott direktívát, hogy a görög katolikus és ortodox vallású egyéneket *mindenképpen* román nemzetiségűnek, az izraelita felekezethez tartozókat pedig zsidó nemzetiségűnek *kell* felvenni a kérdőívbe. Ezek a direktívák pedig éppen a népszámlálási főbiztos személyes utasításaira és tekintélyére hivatkoztak.¹⁹

A nemzetiségi adatfelvétel sokszor erőszakolt és szubjektív jellegét illusztrálják azok az abszurdnak ható esetek is, amikor például valakit konzekvens ragaszkodása ellenére, csak a vezetéknevéből kiindulva magyar helyett szlovák nemzetiségűként regisztráltak.²⁰ A szóban forgó Vetzák Edét, az OMP egykori nagykarolyi vezetőjét később maga Valeriu Moldovan erdélyi tartományi igazgató követte meg az őt ért jogsérelem miatt, mivel állítása szerint személyesen is úgy ismerte a politikust, mint „kimondottan magyar embert”.²¹ Előfordult, hogy olyan állampolgárokat írtak be zsidó nemzetiségűnek, akik magyar nemzetiségűnek és izraelita felekezetűnek vallották magukat, de kereszténynek születtek és csak később tértek át a zsidó hitre. Egyelőre egy ilyen eset ismert Kolozsvárról. Ebben a konkrét esetben az illető, magyar származásának bizonyítására, a helyi népszámlálási hivatalban később be is mutatta az evangélikus keresztlevelét, azt állítva, hogy csak a felesége kedvéért tért át az izraelita hitre.²² A keresztény felekezetről zsidó vallásra áttért személyek nyilvánvalóan csekély száma miatt kirívónak kell tekintenünk az ilyen eseteket (Kovács Alajos feltételezése szerint legfeljebb néhány száz lehetett a számuk, Kovács A. 1940b: 15),

18 Manila népszámlálási kormánybiztos a Brassói Lapok útján szólít fel mindenkit, hogy a visszaéléseket hozzák tudomására. *Brassói Lapok*, 1931. jan. 19. 6.

19 I. pl. a 6. sz. irat c), a 9. sz. irat 2g), 2h) és 2k) mellékletét.

20 I. a 6. sz. irat k) mellékletét.

21 Moldovan Valér tartományi igazgató az újságírók kiutasításával fenyegetőzik, ha a magyarság a Népszövetség elé viszi a népszámlálási visszaéléseket. *Keleti Újság*, 1931. jan. 7. 5.

22 Az esetre I.: A népszámlálás az egész országban megtörtént. *Új Kelet*, 1930. dec. 31. 5.; Mi történt a népszámlálásnál a zsidó vallású magyarokkal? *Keleti Újság*, 1931. jan. 1. 3.

mégis plasztikusan érzékeltetik a „névelemzés” alkalmazásának súlyos belső ellentmondásait és a származás vagy faji eredet szerinti nemzetiségi megjelölés tarthatatlanságát.

A népszámlálás előtt a magyar kisebbségi vezetők attól is tartottak, hogy a magyarság által lakott régiókba is olyan számlálóbiztosokat és ellenőröket neveznek majd ki, akik egyáltalán nem tudnak magyarul, így képtelenek lesznek megfelelőképpen tájékoztatni, mi több, egyenesen dezinformálhatják a sok helyen csak az anyanyelvén értő, magyar nemzetiségű lakosságot. Ezeket az aggodalmakat csak erősítette, hogy az adatfelvételi íveket kizárólag román nyelven nyomtatták ki. Az általunk közölt iratok alapján ugyanakkor bebizonyosodik, hogy a népszámlálási biztosok között voltak magyar származásúak is, ami elvileg garanciát jelenthetett volna a népszámlálás végrehajtásának tisztaságára és ellenőrzésére. Ennek jelentőségét a román kormányzat is igyekezett felnagyítani. Az Interparlamentáris Unió 1931-ben Bukarestben tartotta soros konferenciáját. Erre az alkalomra a népszámlálási kormánybiztosság egy francia nyelvű, nyilván propagandisztikus célokat szolgáló füzetet jelentetett meg, amelyben cáfolni próbálta a nemzetközi sajtóban a román népszámlálással kapcsolatban megjelent negatív kicsengésű tudósításokat és cikkeket. A brosúra külön kiemelte, hogy a számlálóbiztosokat nemzetiségi származásukra vagy vallási hovatartozásukra való tekintet nélkül jelölték a feladatra, sőt a kiválasztásuknál ügyeltek az egyes régiók etnikai összetételére. Eszerint a biztosok 31,2%-a a kisebbségek közül került ki, s a 37 megye közül 10 megyében, köztük a döntően nemzetiségek által lakott megyékben az abszolút többségük nem is román származású volt, például Csíkban 67,8%, Udvarhelyben 79,6%, Háromszékben 70%, Temesben 50,1% (Fritz 1932: 29–30). (Ha hihetünk a román hivatalos kiadványnak, a székelyföldi megyékben ez a százalékos arány eleve nem érte el a magyarság lélekszáma szerint követelhető részarányt.) Az általunk közölt iratok alapján ugyanakkor kételkednünk kell ezen adatok valódiságában, és feltételeznünk kell, hogy a visszaéléseknek leginkább kitett régiókban és településeken a magyar számlálóbiztosok száma közel sem mindig fedte a valós etnikai arányokat.²³

Úgy véljük, hogy a magyar vagy más nemzetiségű számlálóbiztosok jelenléte egyébként sem jelentett garanciát a census lebonyolításának törvényességére és pártatlanságának kontrolljára. Sőt, mint az a mellékelt iratok alapján látható, voltak olyan települések is, ahol a legbuzgóbb népszámlálási biztosok éppen a nemzetiségi, magyar vagy elmagyarosodott zsidó és sváb tisztviselők közül kerültek ki, akik az adatfelvétel során – nyilván több esetben csak az utasítások szellemében és azokat következetesen végrehajtva – ugyancsak

23 1. pl. a 6. sz. irat b), c), g), h), k) és a 9. sz. irat n) mellékletét.

befolyásolták az adatokat, sokszor a magyarság kárára.²⁴ Nem tudjuk, hogy milyen gyakorisággal volt erre precedens, az ilyen esetek mindenestre valószínűleg a kisebbségi léthelyzet sajátos pszichológiájával és különösen az állam- vagy közigazgatási apparátusban dolgozó kisebbségi személyek egzisztenciális komplexusaival, kisebbségi kompenzációs kényszereivel is magyarázhatók. Az egzisztenciálisan az államtól függő, valamely kisebbséghez tartozó egyéneknek az állam iránti hűségüket és lojalitásukat fokozottabban demonstrálniuk kellett, mint a többségi nemzethez tartozó kollégáiknak, amire kiváló alkalmat teremthetett például a népszámlálási utasítások példaértékű végrehajtása.

A népszámlálási adatfelvétel során tapasztalt visszaélések és kifogásolható eljárások többfajta állampolgári magatartást váltottak ki. Mint a közölt iratokból is látható, voltak olyanok, akik konzekvensen kiálltak a jogaik mellett és hajlandóak voltak akár a legmagasabb népszámlálási fórumok, például az adott megyei népszámlálási iroda vagy éppen a népszámlálási kormánybiztos előtt is előterjeszteni a sérelmeiket. Bár az OMP adatgyűjtése éppen az olyan esetek regisztrálását tette lehetővé, ahol az állampolgárok maguk is deklarálták a sérelem tényét, az iratcsomóban nem egy esetben találunk utalást arra, hogy a sérelmet elszenvedők nem kívántak, nem mertek vagy nem voltak hajlandók bejelentést tenni, mert attól tartottak, hogy ezzel joghátrány vagy egzisztenciális retorziók érik majd őket a hatóságok részéről.²⁵ Az is látszik, hogy a bejelentést tevők döntő hányada részben az OMP helyi vezetője vagy aktivistája volt, részben olyan foglalkozási körben és szakmákban dolgozott (például kereskedők, kézművesek, gazdálkodók), amelyek viszonylagos egzisztenciális függetlenséget biztosítottak számukra. Az OMP részéről végzett széleskörű adatgyűjtést emellett olyan objektív és szubjektív tényezők is korlátozhatták, mint az egyes megyei tagozatok anyagi és adminisztratív eszközeinek hiánya vagy a munka összehangolásának elmaradása és koordinációs problémái. Az egyik iratból kiderül például, hogy komoly gondok mutatkoztak a megyei tagozatok közötti kommunikációban, s a falvakba való személyes kiszállás is, amely megbízhatóbb és közvetlenebb tapasztalatszerzést és a visszaélések ellenőrzését tette volna lehetővé, jelentős összegeket emésztett fel.²⁶

24 1. pl. a 6. sz. irat b), e), g), k) mellékletét.

25 1. pl. a 9. sz. irat 2b), 2f), 2l), 2m) mellékletét.

26 1. a 9. sz. irat 2a) mellékletét.

SERES Attila

A magyar anyanyelvű zsidóság a népszámlálási kimutatásokban

A népszámlálás nemzetiségi adatfelvételének Erdélyben az egyik legneuralgikusabb pontja a zsidó vallású lakosság regisztrálása volt. A zsidóság alkotta a legnagyobb tömegű, eredetében nem magyar etnikumú, a konfesszionális gyökereihez és normáihoz ragaszkodó, de az Osztrák-Magyar Monarchia idején a magyar többségi társadalom felé orientálódó, jelentős részben már magyar nyelvűvé váló, ráadásul erős polgári tudattal rendelkező népességet, amelynek identitására a dualizmus idején jelentős hatást gyakorolt a magyar társadalom. Az impériumváltás után ugyanakkor a román adminisztráció is igyekezett nyomást gyakorolni a zsidó lakosság identitásválasztására. Nem lehetett véletlen ugyanakkor az sem, hogy ez a probléma nemcsak a magyar–román tudományos párharcban kavarta fel az indulatokat, s nemcsak a magyar–zsidó közéleti diskurzusban kapott helyet, hanem az erdélyi zsidó társadalmon belül is élesebb megvilágításba helyezte a zsidóság önazonosságára vonatkozó, az impériumváltás után felerősödő vitákat. A népszámlálási adatfelvétel során ugyanis az identitás megvallásának – noha annak elvileg több rétege (például anyanyelv, felekezeti kötődés) is feltüntethetővé vált –, a nemzetiség megjelölése révén, meglehetősen egyértelmű és konkrét formát kellett öltenie.

Kovács Alajos akként vélekedett, hogy természetes és befolyásolásmentes népességi tendenciák esetén 1930-ban az erdélyi, magyar anyanyelvű zsidóság megközelítőleg $\frac{3}{4}$ -nek magyar nemzetiségűnek kellett volna vallania magát, hiszen 1910-ben az erdélyi zsidóság megközelítőleg ekkora hányada (egészen pontosan 73,5%-a) magyar anyanyelvű volt. 1930-ban a – kerekítve – 193 ezer főnyi izraelita vallású népesség többsége, 111 ezer fő zsidónak vallotta magát, míg a magyar statisztikus feltételezése szerint körülbelül 70–75 ezer magyar nemzetiségűnek, tehát az erdélyi zsidóság kereken a fele önként vagy a nyomás hatására elfordult a magyar nemzetiségtől (Kovács A. 1940b: 14–16).

A mellékelt iratokat figyelembe véve nem árt óvatosnak lennünk a fentebbi népszámlálási arányok tekintetében, és részben alátámasztva is láthatjuk Kovács Alajos hivatkozott állítását, miszerint a népszámláláskor a zsidó lakosság egy része az államapparátus presszója alatt, kényszerűen választotta a zsidó nemzetiségi rubrikát, a társadalmi folyamatok ismeretében azonban egy sokkal bonyolultabb történeti kép rajzolódik ki előttünk, ami arra készlet bennünket, hogy a zsidó önmeghatározás esetében az önkéntességre is hangsúlyt fektessünk.

A magyar történeti kutatások elég megbízhatóan és körültekintően bemutatták, hogy az erdélyi zsidó lakosságnak a magyarsághoz való viszonyát 1918 után több külső tényező is befolyásolta, mindenekelőtt a különféle

magyarországi hatások (így például a magyar politikai elit és a többségi társadalom jelentős részének zsidósággal szembeni averziói, a *numerus clausus*, majd az első zsidótörvények meghozatala 1938-1939-ben stb.), s az erdélyi magyar politikai és társadalmi vezető réteg erre adott reflexiói, a cionizmus nemzetközi pozíciói, a külpolitikai konstelláció vagy a román antiszemitizmus erősödése. A magyar–zsidó viszony átalakulásának legfontosabb belső, közösségen belüli tényezője a zsidóság részéről a zsidó társadalom első világháború utáni átrétegződése és a zsidó lakosság önszerveződésének megerősödése volt. Az impériumváltás után a korábban a társadalmi életnek is kereteket adó vallási jellegű intézmények mellett a zsidó társadalomban polgári szociális, művelődési, oktatási intézmények és politikai szervezetek is megjelentek, amelyek jelentős lökést adtak a zsidó társadalom- és nemzetépítési folyamat kiteljesedésének. Ennek együttthatójaként megtorpant a dualizmus korában jelentős sikereket elkönyvelő zsidó társadalmi és nemzeti asszimilációs folyamat is (Gidó 2009: 53–85). Magyar részről a legfontosabb változást a román asszimilációs nyomás, illetve a mind országos, mind regionális és helyi szinten érezhető közigazgatási, társadalmi és gazdasági térvesztés ellensúlyozására és kompenzálására az erdélyi magyar társadalom fokozatos „bezárkózása”, s ezzel együtt az idegen népi elemek kiszorítása iránti törekvések megjelenése, majd a korszak végén, a magyar revíziós sikerek hatására, a magyar politikai elit jobbratolódása jelentette (Horváth 2006: 104–117). Természetesen nem állítjuk azt, hogy a magyar–zsidó együttélés Erdélyben egyértelműen negatív előjelű volt, hiszen az erdélyi zsidóság több reprezentánsának az OMP adta a politikai aktivitás kereteit, mindkét közösségen belül jelen voltak a zsidó asszimilációs társadalomfejlődés újraélesztése és folytatása iránti igények is, s a kisebbségi sorsközösségből kifolyólag a kölcsönös gesztusok és támogatás politikája is jellemezte ezt a viszonyrendszert, a korszak egészében mégiscsak kitapintható egyfajta bizalmatlanság, majd az 1930-as évek végére az elutasítás is a két entitás egymásról alkotott felfogásában. Az ezzel kapcsolatos problémákat nyilvánvalóan mind a magyar, mind a zsidó társadalom a saját belső konfliktusaként is megélte.

A népszámlálás előtti napokban a magyar identitás megvallása mellett erőteljes kampányt folytató erdélyi magyar sajtóorgánumokban megjelenő publicisztikák is azt a nézetet helyezték előtérbe, hogy a zsidó nemzetiségi kategória felvételével a román államhatalom meg kívánja bontani a nemzetiségek táborát, s mindenekelett a magyarság egységét. A felek arra építették érvelésüket, hogy a nemzetközileg is bevett joggyakorlat alapján a nemzeti-nemzetiségi jogok érvényesítésének alapvető feltételeként egy adott településen egy adott kisebbség számarányának el kell érnie a 20%-ot. A nemzetiségi jogok gyakorlásának legfőbb attribútuma ugyanakkor a kisebbségi nyelv

használatának joga volt a különféle állami és települési szervek vagy a joghatóságok előtt, továbbá az oktatási és polgári közintézményekben. Eszerint ahol a magyarság számaránya nem érte el a 20%-ot, ott nem is gyakorolhatta ezeket a nyelvhasználaton keresztül kifejeződő kollektív jogokat. Az asszimilációs politika hívei ezt a gondolatmenetet igyekeztek a komplex zsidó identitás esetében is alkalmazni, annak érdekében, hogy rávilágítsanak a zsidó nemzetiségi önbevallás és a zsidó nemzetiségi jogok gyakorlása között feszülő belső ellentmondásra. Abból indultak ki, hogy a zsidóság többségének nem anyanyelve a jiddis (vagy a héber), amit hivatalosan úgysem használ és használhat, hanem a magyar. A zsidó állampolgár hiába tünteti fel magát magyar anyanyelvűként, ha zsidó nemzetiségűnek deklarálja magát, mivel a nemzetiségi joggyakorlathoz szükséges 20%-os küszöböt a nemzetiségi statisztika alapján szabják majd meg, és erre hivatkozva gyakorolhatja – *a leginkább a (magyar) nyelvi jogokon keresztül érvényesíthető* – nemzetiségi jogait is. A zsidóság saját „lemorzsolódásával” ugyanakkor veszélyeztetheti a magyarságot is a kisebbségi jogainak gyakorlásában, vagy legalábbis ugyanolyan mértékben csorbíthatja a magyar kisebbségi joggyakorlat és érdekérvényesítés mozgásterét, amilyen mértékben a lakosságon belül zsidónak deklarálja magát.²⁷ Egyesek úgy vélekedtek, hogy a zsidó nemzet csak a zsidó nemzeti otthonban, Palesztinában alakulhat ki, s azon kívül a zsidó nemzeti szuverenitásnak a legminimálisabb előfeltételei sincsenek meg. Elhangzott érvként az is, hogy maguk a zsidó nemzeti és cionista irányzatok vezetői is elismerik, hogy a Romániához tartozó egykori magyar területeken a zsidóság döntő többsége magyar nyelvű és magyar kultúrájú. A zsidóság kétezer éves történetéből pedig le kell tudni vonni azt a tanulságot, hogy a zsidóság bármely nemzeti kötelékben és bármely anyanyelvű kultúrában meg tudja őrizni a hitét és népi hovatartozását, a boldogulásának ugyanakkor egyetlen útja az, ha hűségesen ragaszkodik ahhoz a polgári társadalomhoz, amelybe az idők során beágyazódott.²⁸

A cionizmus hívei ezzel szemben a kisebbségi jogforrás megítélése terén éppen ellentétes következtetésre jutottak. Úgy vélték, hogy a magukat zsidónak valló polgárok számbeli erejétől függ majd, hogy a zsidóság milyen kollektív jogokra tarthat igényt. A cionista vezetők tehát egységes politikai-nemzeti szubjektumként próbálták definiálni a zsidóságot egész Nagy-Romániában, függetlenül annak számtalan nyelvi, regionális, kulturális és egzisztenciális

27 A népszámlálás. *Brassói Lapok*, 1931. dec. 20. 1. Ezen gondolatmenet szerint ha például 15%-kal kevesebb magyart mutatnak ki a valóságosnál, akkor annyival kevesebb oktatási, kulturális, közigazgatási pozíciót követelhet magának a magyarság a szűkebb régió vagy a település mindennapi életének szervezésében, ami visszas helyzetet teremt a kisebbségi jogok érvényesítése terén.

28 Gombos Benő: A népszámlálás és a magyar zsidóság. *Keleti Újság*, 1930. dec. 24. 8.